Vukics András

ARCHAIKUS ÉS MODERN ISMERETELMÉLET

A modern tudományosság episztemológiai alapjainak kritikája

A tradicionális embertípus, a „felfelé élő ember", a szellemi ember, illetve az ő politikai vetülete, a jobboldali ember nem fogadja, nem fogadhatja el a természeti világ, a teremtett világ, a megnyilvánult kozmosz modern – modern természettudományos – szemléletét, és pozitív kritikával illeti azt. Ez a tanulmány arra vállalkozik, hogy feltárja eme elutasítás és kritika legmélyebb, egészen az ismeretelmélethez, egy kettős ismeretelméleti gyökéreltévelyedéshez visszanyúló alapjait. Megmutatjuk, hogy ezek az alapok egyben a baloldaliság ismeretelméleti alapjai is: innen a modern ismeretelmélet alapvető baloldalisága.[1]

Mielőtt azonban kritikánk alapjainak ilyetén felfejtésébe kezdenénk, rögzítsük, hogy mit értünk modern tudomány alatt, hogyan tekintünk a modern természettudományra. Ezt két pontban tehetjük meg: (i) A modern természettudomány egészét úgy tekintjük, mint amelynek összes „diszciplínája", tudományága a fizika modern tudományára[2] vezethető vissza, legalábbis elvben és a szemléleti alapok vonatkozásában. E visszavezetés, redukció a vizsgálat bizonyos tárgyai – például a biológiában az élő világ lényei – esetében nagyon nehéz lehet, de a szemlélet, az elv és a törekvés szintjén mindenképpen meghatározó. A modern tudomány egészét tehát fizikalistának tekintjük, mégpedig modern fizikalistának. (ii) A fizika modern tudományát pedig úgy kezeljük, mint amely a természeti világ *mennyiségi* leírásának tudománya. Egy olyan leírásmód tehát a sajátja, mely mennyiségekre igyekszik redukálni a természeti jelenségeket, és e mennyiségek között összefüggéseket állapít meg a matematika nyelvén. Ezt az egyszerű képet, ha szükséges, annyiban árnyalhatjuk, hogy a modern fizikalizmus természetleírásának két fokozatát különböztetjük meg: (a) Az első fokozat csak annyit tételez, hogy a természeti létezők teljesen levezethetők az anyagból, és a természet működése mechanisztikus. Az emberi test sem más, mint egy anyagból felépülő és teljesen az anyag által meghatározott gépezet. (b) Eme árnyaltabb megközelítésben csak a második fokozat sajátja az a törekvés, hogy az anyag és az abból felépülő létezők tulajdonságait mennyiségekkel, a mechanisztikus folyamatokat pedig matematikai modellek formájában fejezzék ki. Az előző példánál maradva, e fokozatban már az emberi test egészét is matematikai egyenletekkel kellene leírni.[3]

A modern természettudomány mibenlétére vonatkozó két kitételünket nyilvánvalóságuk mellett e tudományosság kialakulásának folyamata is igazolja. Történetileg valóban a fizika – azon belül is az égi mechanika – volt az első modernnek tekinthető természettudomány,

és az olyan személyiségek, mint Galilei, Brahe, Kepler, majd később Newton[4] munkássága nyomán kibontakozó modern tudományos mozgalomnak valóban az volt az elsődleges természetfilozófiai hipotézise, hogy a mennyiségek azok, amelyek egy biztosnak tekinthető tudás tárgyát képezhetik, ezeken kívül csak alacsonyabbrendű tudás lehetséges, amely nem annyira biztos. E mozgalom tehát magáévá tette a megnyilvánult létezőkkel kapcsolatos primer és szekunder karakterisztikumoknak a nyugati filozófiában használatos megkülönböztetését, és egyértelműen kimondta, hogy a mennyiségek a létezők primer karakterisztikumai.[5] A fizika modern tudományából jött aztán létre a többi modern tudományág, jobbára oly módon, hogy tradicionálisan már fennálló tudományokat fogalmaztak át az új, mennyiségi fizika nyelvére, illetve helyeztek át e fizika alapjaira; első lépésként az anyagi és mechanisztikus leírásmód bevezetésével, majd pedig a konkrét mennyiségi leírásmód fokozódó arrogálásával.

Valószínűsíthetjük, hogy a fenti két pont általi jellemzésünk – a nyilvánvalóság és a történeti érvek ellenére – mint megengedhetetlen szimplifikáció komoly berzenkedést váltana ki a modern tudományfilozófusokból. Tudjuk jól, hogy ők mennyire szeretnék úgy beállítani a modern tudományt, mintha már régen elhagyta, kinőtte, szétfeszítette volna azt a filozófiát, amelyből eredetileg kiindult, annyira, hogy napjainkra hovatovább megfordult volna a viszony, és a tudomány jogot formálhatna meghatározni, mi képezheti adekvát módon a filozófia tárgyát. És emiatt szeretnének például úgy tenni, mintha nagy filozófiai probléma volna a tudomány és az egyes tudományágak egymáshoz való viszonyának definiálása.[6]

Nekünk a modern tudományfilozófia e problémáival a kitekintésen kívül nem kell foglalkoznunk, mivel egy olyan nézőpontot veszünk fel, amelyből kívülről és *felülről* tekinthetünk rá a modern tudomány egészére. Tudomány- és természetfilozófiánkat, valamint megismeréselméletünket nem rendeljük alá a modern tudománynak, és azon keresztül a modern – modern tudományos – filozófiának. Számunkra nem lehet kérdés, hogy ez a tudomány soha egy pillanatig sem hagyta el eredeti filozófiai alapjait, ha azokat a megfelelő, valóban filozófiai magasságban és univerzalitással értelmezzük, mert e filozófiai alapok az egész működését és bármit, amit elérhet, teljesen meghatározzák, áthághatatlan korlátok közé szorítják.

Kritikánkat pedig egészen e filozófiai-megismeréselméleti alapokhoz kell visszavezetnünk.

✣

Nem elsősorban ama eredmények miatt szükséges tehát kritizálnunk a modern tudományosságot, melyeket felmutat, hiszen ezeknek tagadhatatlanul van némi – igen relatív, partikuláris és periferiális – érvénye, amely az anyagi-mechanisztikus illetve mennyiségi leírásmód érvényével egyezik meg, lévén a fizika modern tudománya ennek letéteményese. És nem is ama termékek miatt, melyek a modern tudomány technológiai alkalmazása során létrejönnek. Igaz, hogy ezek jelenleg egy olyan világ szerves részei, amely teljesen szellemtelen és szellemileg ellehetetlenítő, ennek azonban nem kellene feltétlenül így lennie. Önmagában nincs különösebb probléma az autóval, a számítógéppel, vagy a mobiltelefonnal. Ezekben is lehet szellemi pozitívumot találni, és ha a vizsgálatunk alanyát képező embertípus erre nem képes, az az ő hibája, és törekednie kell arra, hogy ezt kiküszöbölje.[7] A modern világot nem ezek az eredmények és termékek hozzák létre, bár elősegítik bizonyos negatívumok kiélezését, amilyen például a gazdaság iszonyatos mértékű felpörgetése; hanem

egy olyan mentalitás, mely sokkal mélyebben gyökerezik.

És még csak nem is azért kritizáljuk a modern tudományosságot illetve a segítségével kialakuló modern világot, mert az embert és az ő földi világát olyan krízisekbe taszítja, amelyek akár a végső pusztulását is eredményezhetik, és amelyek közül csak egy a napjainkra már katasztrofális méreteket öltő környezeti válság. E tény *önmagában* nem lehet egy szellemi ember számára az elutasítás alapja, hiszen ő tudja jól, hogy az evilág fenntartása végső értelemben nem lehet cél, és az nem is kivitelezhető. Az őt körülvevő világ, a makrokozmosz vonatkozásában a világciklusok doktrínája,[8] míg önmaga, a mikrokozmosz tekintetében egy még ennél is kézzelfoghatóbb tény, a halál ténye teszi ezt nyilvánvalóvá.[9]

Az ilyen típusú ember számára egyébként is nyilvánvaló, hogy a modernitás által létrehozott problémák nem oldhatók meg az evilág szintjén. A környezeti válság például nem oldható meg holmi új, „környezetbarát" termékek és technológiák szintjén, mert azok nem bizonyulnak majd valóban környezetbarátnak, ha a modern mentalitás hozza őket létre: előbb-utóbb ki fog derülni velük kapcsolatban, hogy súlyosabban és mélyebben szennyezik a környezetet, mint a korábbi termékek illetve technológiák.[10] Mint ahogyan az egyéni válság sem oldható meg – *ad absurdum* – pusztán azáltal, hogy az ember a saját életvitelében tradicionális elemeket vezet be, ha mindeközben alapvetően modern ember marad.

Nem elsősorban konkrét eredményei és termékei miatt kritizáljuk tehát a modern tudományosságot, és nem is azért, mert elősegíti az ember földi világának tönkretételét.

✣

Sokkal mélyebb és igazabb kritikát formálhatunk meg, ha figyelmünket ama szemléletmódra irányítjuk, amelyet ez a tudományosság általános érvénnyel elterjeszteni igyekszik. E szemléletmód egyik lényeges eleme az evolucionizmus, amellyel kapcsolatban itt mindössze annak jelzésére szorítkozunk, hogy ezt egyáltalán nem tekinthetjük a konkrét tudományos eredmények egyikének. Az evolúció elképzelése egy olyan paradigma, amelyet a tények nem bizonyítanak, mert tények ilyen nagyságrendű, már az átfogó szemlélet kategóriájába eső elképzelést sohasem bizonyíthatnak, hanem éppen fordítva: a tények e paradigmán belül kerülnek értelmezésre.

„Az evolucionizmus vagy még inkább az anyagi-mechanisztikus-mennyiségi természetleírás egészének elutasítása és az élővilág genezisének illetve a természeti világnak egy szellemibb, a minőségeken alapuló elméletére való lecserélése tehát a konkrét eredmények és termékek szintjénél jóval mélyebb rétegét képezheti pozitív kritikánknak."

Visszanyúlhatunk azonban egészen a szemléleti alapokhoz, ama nézethez, mely szerint az anyagi-mechanisztikus illetve mennyiségi leírásmód a természet egészére kiterjeszthető és kiterjesztendő. Ezzel szemben mi úgy tartjuk – és ezt bármely, a modern tudományosság iránt elfogulatlan és a „filozófia" névre egyáltalán méltó természetfilozófia szintjén is nagyon könnyen beláthatjuk –,[11] hogy semmiről, ami természeti, semmi lényegeset nem lehet elmondani anyagi-mechanisztikus és még kevésbé mennyiségi szempontból.[12]

Az evolucionizmus vagy még inkább az anyagi-mechanisztikus-mennyiségi természetleírás egészének elutasítása és az élővilág genezisének illetve a természeti világnak egy szellemibb, a minőségeken alapuló elméletére való lecserélése tehát a konkrét eredmények és ter-

mékek szintjénél jóval mélyebb rétegét képezheti pozitív kritikánknak.[13]

✣

Kritikánk azonban még a szemléletmódoknál is mélyebb és univerzálisabb dimenzióba hatolhat, ha egészen ama tudásfelfogásig nyúlunk vissza, amelyet a modern tudományos tevékenység és természetszemlélet feltételez. Két, szorosan összefüggő kvintesszenciális negatív vonásra, egy kettős *gyökéreltévelyedés*re tapinthatunk rá a modern ismeretelmélet[14] tanításában. (i) A modernek az igazságot a relatívumok körében keresik. Legyen szó akár a modern individualizmusról, melynek egyik következménye, hogy egy filozófus mint individuum által kigondolt tanítás igaz lehet; akár a modern agnoszticizmusról, amely eleve kizárja a relatívumok köréhez képest transzcendens valóságokra vonatkozó tudás lehetőségét; akár a modern racionalizmusról, mely szerint a pusztán a mivolta révén teljesen a relatívumok körébe zárt ráció[15] lenne hivatott az igazság keresésére; akár a modern pozitivizmusról, mely szerint egy „tény" igaz lehet; vagy akár a modern tudományosságról, mely szerint például – *ad absurdum* – egy fizikai elmélet igaz lehet: a modernek az igazságot kizárólag a relatívumok körében hajlandóak keresni, remélik fellelni. (ii) Az igazság keresésének, a tudás megszerzésének folyamatát – vagyis a megismerési folyamatot – és annak eredményét a modernek függetlenítik a megismerőtől; aki ily módon a megszerzett tudás illetve a megismerési folyamat révén létrendileg nem emelkedik: nem lesz belőle szellemibb, nemesebb, *kevésbé esendő* lény. Nem válik halhatatlan beavatottá. Hanem lényegileg ugyanaz marad: esendő lény – közönséges, halandó ember.

E két pont révén megállapíthatjuk a modern ismeretelmélet fundamentális baloldaliságát. Az (i)-es pont a társadalmi-politikai szférára levetítve a demokratizmusnak feleltethető meg. Ahelyett, hogy az ember az isteni mandátummal bíró királyi uralkodót tételezné (abszolút igazság), inkább az egymással létrendileg megegyező szinten álló individuumok (a lehetséges relatív igazságok) közül, kizárólag evilági eszközeivel (a racionalitásba zárt intellektus) igyekszik meglelni „az igazit". A (ii)-es pont pedig egyfajta populizmust jelent, hiszen ez alapján a modernek tudása a létrendi rangtól függetlenül bárki számára hozzáférhető, ezt legfeljebb a teljesen evilági racionális intellektus mértéke korlátozhatja. A megszerzett tudás illetve a megismerés folyamata révén a megismerő nem válik lénye szerint arisztokratává, szoláris pappá, királlyá. És viszont: e társadalmi rangok, a társadalmat hierarchikusan tagoló kasztok a modernek szerint nem függenek össze egy lényegi tudással, az igazság birtoklásával.[16]

Kétségtelen, hogy két pontunk közül vagy az egyik vagy a másik – formailag, nem pedig lényegi értelemben – már a modernitást megelőző korokban is megjelent. Minden tradicionális vallás, szellemi tradíció rendelkezik kimondható, az evilági emberi értelem számára is felfogható, mégis igazságnak tekintett tanításokkal, amelyek már kimondható mivoltuk okán is végső értelemben csak relatívak lehetnek. Ahogyan arra Frithjof Schuon nagyszerűen rámutatott,[17] ezeket e tradíciók nagyjai relatív abszolút tanításoknak tekintették, amelyek azonban mindig nyitottak „felfelé", az abszolút Igazság felé. A modernség ezzel szemben egyesíti, a végsőkig kiélezi és önmagába zárja e két negatív ismeretelméleti vonást. A modern fizikalizmus például egészen annak feltételezéséig elmegy, hogy egy matematikai egyenlet a fizikai valóság valamely szegmensére vonatkozóan az abszolút igazság érvényével bírhat. Sőt, napjainkban már a mindenség elméletét (angolul *theory of everything*) is tételezik, mely

ugyancsak egy matematikai egyenletként jelenne meg, de amely már a fizikai valóság egészére nézve érvényes volna. Egyrészről nyilvánvaló, hogy – legalábbis abban a keretben, ahogyan a matematikát a modernek tárgyalják – egy matematikai egyenlet megismerése a legkevésbé sem képes arra, hogy a megismerőt szellemi értelemben transzformálja. Másrészről, egy matematikai egyenlet az elképzelhető legrelatívabb dolog, hiszen határozatlan számú egyenlet létezik, ezért bármilyen formájú egyenletnek meghatározatlan számú alternatívája van. Azonnal fel kell, hogy merüljön tehát a kérdés, hogy *miért* éppen az adott formájú egyenlet érvényes a valóság szóbanforgó szegmensére, és miért nem egy másik. Erre a modern fizikalizmus elkötelezettje csak azt tudja válaszolni, hogy azért, mert ezt a formát igazolják a tények. De miért ezeket a tényeket tapasztaljuk, miért ilyenek a jelenségek? Azért, mert ez vezethető le a kérdéses egyenletből…

E körkörös érvelés és a *miért* kérdésének szorításából a modern tudós csak menekülni tud, oly módon, hogy egyre általánosabb elméletek után kutat, nem vévén észre, vagy próbálván elfedni azt, hogy ugyanez a kérdés bármely elméletével kapcsolatban változatlanul fenn fog állni.[18] Mi egyetlen mozdulattal elsöpörjük ezt az abszurd mókuskereket, mivel úgy tartjuk, hogy semmi, amivel kapcsolatban bármilyen kérdés egyáltalán felvethető, nem minősülhet igazságnak.

„Valójában végső értelemben csak egyetlen igazság van, a feltétlen, örök, végtelen Igazság, ami illetve aki nem más, mint maga Isten, a metafizikai Abszolútum. Ez illetve Ő megkérdőjelezhetetlen, hiszen létrendileg végtelenül meghaladja a racionálisan megfogalmazható kérdések és problémák szféráját. És végső értelemben csak egyetlen tudás van, az Abszolútumnak Abszolútumként való tudása, amely minden egyéb tudás előfeltétele, ősképe, princípiuma.”

Valójában végső értelemben csak egyetlen igazság van, a feltétlen, örök, végtelen Igazság, ami illetve aki nem más, mint maga Isten, a metafizikai Abszolútum.[19] Ez illetve Ő megkérdőjelezhetetlen, hiszen létrendileg végtelenül meghaladja a racionálisan megfogalmazható kérdések és problémák szféráját. És végső értelemben csak egyetlen tudás van, az Abszolútumnak Abszolútumként való tudása, amely minden egyéb tudás előfeltétele, ősképe, princípiuma. Semmiféle tudás nem lenne lehetséges e principiális tudás nélkül. Önmaga Önmagakénti tudása, melyben a tudás állapota illetve a megismerés folyamata is Önmaga. Teljes azonosság, amely végsősoron önazonosság: az „Én” és a „Más” teljes azonosulása.[20]

A tudás e teljessége implikálja a lét és a boldogság teljességét. Ezzel kapcsolatban idézzük fel a hindú tradícióban a végső állapot, a Brahman illetve Átmá jelölésére alkalmazott attribútumhármasságot: a *szat-csit-ánanda* (*szaccsidánanda*) koncepcióját. Jelentése a legáltalánosabb értelmezés szerint lét-tudat-boldogság illetve lét-tudás-boldogság: a Lét tökéletes teljességének, a Tudás tökéletes teljességének és a Boldogság tökéletes teljességének elválaszthatatlan egységben való birtoklása.[21]

Seyyed Hossein Nasr szerint a leginkább univerzális értelmet akkor tulajdoníthatjuk e hármasságnak, ha az objektum, a szubjektum és e kettő (újra)egyesülése vonatkozásában interpretáljuk azt.[22] Ezen értelmezés szerint a *szaccsidánanda* jelentése objektum-szubjektum-unió. E vonalon továbbmenve jutunk el a szelle-

mi szempontból óriási jelentőségű Más-Én-unió értelmezéshez, amelyről azonban ehelyütt nincs lehetőségünk részletesebben szólni. Ugyancsak ez a leguniverzálisabb értelmezés teszi lehetővé, hogy az attribútum-hármasságot teljesen a tudás és a megismerés vonatkozásában interpretálhassuk, amikor is az a tudott-tudó-tudás illetve megismert-megismerő-megismerés hármas egységeként jelenik meg. Ezzel visszajutottunk az e rész első bekezdésében elmondottakhoz, hiszen az Abszolútum „állapota", a *szaccsidánanda*, a tudott – vagyis a lét – teljességének, a tudó – vagyis a tudat – teljességének és a tudás – az előző kettő tökéletes és transzcendens boldogságot hozó uniója – teljességének az elválaszthatatlan egységét jelenti: az Abszolútumnak Abszolútumként való tudása, ahol ez a Tudás sem más, mint maga az Abszolútum.[23]

Eddig az (i)-es pont korrekciója.

Az abszolút igazság tehát transzcendens, és végsősoron egyetlen, ezért semmilyen individuális tény, semmi, ami kimondható, ami elgondolható vagy bármilyen módon koncipiálható, aminek bármilyen alternatívája felvethető, nem lehet végső értelemben igaz. Ha bármilyen individuális tény, koncepció, tanítás az igazság értékével bír, annak az összes alternatívájában, sőt, a diametrális ellentétében is kell, hogy legyen valami „igaz". Semmi, ami valamit, valamilyen lehetőséget kizár magából, nem lehet teljesen és tökéletesen igaz. Mindez azonban nem jelenti azt – és ezt a félreértések elkerülése végett az (i)-es pontra vonatkozó korrekciónk kiegészítéseként meg kell jegyeznünk –, hogy szkeptikusok lennénk, vagy a relativizmus hívéül szegődtünk volna. Nem vagyunk a szkepticizmus hívei, hiszen tételezzük a végső igazság megismerését, a végső tudás megszerzését mint szellemi lehetőséget, és ezzel együtt a lét teljessége feletti uralmat, valamint a teljesen tökéletes transzcendens boldogság megtapasztalását.

És nem vagyunk a relativizmus hívei sem, mert a fentiek számunkra nem jelentik azt, hogy az általunk nagybetűsként leírt tudáson és igazságon kívül egyáltalán semmiféle tudás és igazság ne létezne, és minden individuális, partikuláris tudás illetve igazság *egyformán* volna értékes vagy értéktelen. Hogy ne állna rendelkezésre olyan norma, melynek révén érték- és érvénybeli különbséget tehetnénk tudás és tudás, igazság és igazság között a relatívumok körében is. Ha a fentiekből azt a következtetést vonnánk le, hogy az abszolút Igazságon kívül mindennek és mindenkinek az „igazsága" egyenlő, azonos mértékű és egyformán érvényes, az – ismét Frithjof Schuon kifejezésével élve –[24] az abszolút relativizmust jelentené, amely egy végletesen antispirituális álláspont.[25] Ezzel szemben mi azt mondjuk, hogy léteznek relatív abszolútumok, olyan, főként a tradicionális vallások illetve szellemi tradíciók körében megnyilvánuló tételek, tanítások, amelyek az adott tradíció követőjére, vagy egy bizonyos szellemi állapotára, létrendi helyzetére nézve abszolút érvénnyel bírnak.[26] Vannak történeti korszakokra vonatkozó relatív abszolút igazságok: vagyis lehetnek és vannak például a modern korra vonatkozó tételek, amelyeket igazságként kell elfogadnia, illetve amelyeknek igazságként való megélésére törekednie kell egy olyan embernek, aki e korba születik, ám élete valamely pontján felgyúl benne egy valóban szellemi törekvés, melynek vonalán előre is akar haladni. Ha az inkarnációjának történeti korszakára vonatkozó relatív abszolút igazságok ilyetén asszimilálását elmulasztja, akkor már önmagában az a tény, hogy ő a modern korszakban született meg, szellemileg teljesen el fogja lehetetleníteni.

Az abszolút relativizmus tehát a lehető legtávolabb áll tőlünk, azt azonban bátran kimondhatjuk, hogy az igazságnak a szellemtől függetlenül, egy szellemi univerzumban való

elhelyezkedéstől illetve az abban való előrehaladástól függetlenül történő értelmezési kísérlete eleve kudarcra van ítélve. A szellemen kívül, attól elfordulva tényleg minden relatív: mindennek és mindenkinek az „igazsága" egyformán értékes – mert egyformán teljesen és tökéletesen *értéktelen*.

✣

A (ii)-es pont korrekciójához azt kell megfontolnunk, hogy a lét mely szemlélete teheti egyáltalán lehetővé a tudás olyan formáinak tételezését, amely képes a megismerőt lényegi értelemben transzformálni. A transzformáció tekintetében érdemes két szintet megkülönböztetnünk, amelyek közül az első nem igazán szellemi, nem lényegi, és ezért nem is feltétlenül pozitív.

Ezt az első szintet a következőképpen írjuk le. Élnek illetve éltek a modern korban olyan szerzők, gondolkozók – és ilyenek eminensen az úgynevezett tradicionális szerzők –, akik bizonyos embereket elementáris módon képesek megragadni. Embereket, akik számára egy intuitív belátás révén e szerzők művei igazságként jelennek meg – a modern korra és az abban megszülető emberre vonatkozó relatív abszolút igazságként. Egy ilyen ember e szerzők műveinek értő elolvasása után már nem a régi. Nem tud úgy tekinteni a dolgokra, az őt körülvevő világra, mint azelőtt. Nem tudja úgy élni az életét, mint azelőtt. Életének korábbi fontos támaszait elveszíti, azok értéktelenné válnak számára. Szándékosan fogalmazunk negatívan, mert bár itt tagadhatatlanul egyfajta változást előidéző megismerésről beszélünk, ez mégsem egyértelmű pozitívum. A mai kor feltételei olyanok, hogy e művek szélesnek mondható körben hozzáférhetők, és mivel egy ilyen típusú megismerés nem előfeltételezi a beavatást, a valódi létrendi transzformációt, ezért – az eredeti intuíció elhalványulását követően – e megismerés a racionalitás szintjén is rögzülhet, ami biztos, hogy előbb-utóbb az ilyen megismerő bukását fogja eredményezni. Egy ennél még közvetlenebb negatív lehetőség, hogy a korábbi támaszok elveszítése nyomán fellépő lelki krízis az ember teljes lelki-szellemi összeomlásához vezet. Egy ilyen krízisnek azonban pozitív kimenetele is lehet, mivel az embert arra inspirálhatja, hogy a krízis létszintjét a meghaladás értelmében maga mögött hagyja, önátélésének centrumát egy szellemi művelet révén magasabb, a krízis által már nem érintett létsíkra helyezze át, vagyis megtegye az első lépést a szellemi úton.

A szellemi út az, ami a modernek ismeretelméleti gyökéreltévelyedésének (ii)-es aspektusát korrigálja, hiszen ez az út elválaszthatatlan a megismeréstől: a szellemi út megismerési út. A lét szintjeinek hierarchiáját az határozza meg, hogy az egyre emelkedő szinteken mindinkább megszűnnek a különböző aspektusok, az alternatívák, az ellentétek, a „Más", és mind jobban dominanciára jut, mindinkább megismerésre kerül az abszolút igazság, maga az Abszolútum. A létrendi szintek és a tudás szintjei kölcsönösen meghatározzák egymást.[27] Egy lény csak azt tudhatja és olyan módon tudhat, amit azon nézőpontokból lehet megragadni az abszolút igazságból, amely nézőpontok felvételét létrendi helyzete megengedi. És viszont, azt, hogy milyen szinten és milyen módon éli át a létet, teljesen az határozza meg, hogy mit tud és mit ismer meg, és hogy amit tud és megismer, azt milyen módon tudja és ismeri meg. A modern ember például ama anyag szintjén éli át a létet, amely mechanisztikus és a mennyiség által uralt, mert erre kárhoztatja, hogy kizárólag anyagi-mechanisztikus illetve mennyiségi módon tudja és ismeri meg mindazt, amit tudni és megismerni képes.[28] Egy olyan ember azonban, aki minőségekre alapuló természetszemlélettel rendelkezik, a minőségek megismerése révén

az ideák világába helyezheti át létátélésének centrumát, amelyen keresztül aztán még magasabb valóságokat is megismerhet és asszszimilálhat. A tudás lényege az azonosulás, ezért minél magasabbrendű valóságok megismerésére tör, annál magasabbrendűvé válik a megismerő.

A fentebb alkalmazott megközelítésmódunk szerint a megismerőt lényegi értelemben transzformálni képes megismerés, amely tehát a szellemi úttal jár együtt, az útra illetve annak különböző szakaszaira vonatkozó (relatív abszolút) igazságoknak nem egyszerűen az elfogadását jelenti, hanem igazságként való tudásukat, igaz mivoltuk közvetlen tapasztalását, igazságként való megélésüket. Sőt, az úton járó valójában még ennél is többre törekszik: arra, hogy ő maga teljesen az igazságként létezzen, hogy joggal tekinthessen így magára: *„Ego sum via, et veritas, et vita."*

Az arisztokrata, a szoláris pap, a király eredetileg azért az, ami, mert mind a tudás, mind a létátélés módja, mind pedig a transzcendens boldogságban – egyszóval, a *szaccsidánandá*ban – való részesedés, illetve az igazság reprezentációja vonatkozásában közelebb áll az Abszolútumhoz, vagy intenzívebben törekszik az Abszolútum felé, mint a közönséges ember.[29] Egy valóban jobboldali ember képes az arisztokrata családoknak és a királyi dinasztiáknak azt a dignitást tulajdonítani, hogy azok egész történeti korszakokon keresztül ilyen emberek sorát jelenítik meg az ember földi világában.[30]

A király a monarchiájára nézve relatív abszolút igazságot képviseli. Szava az igazság, de a király még ennél is sokkal több: ő az igazságként létezik.

Az univerzum létkörei és megismerési fokozatai; egy 14. századi francia kéziratos műből

„Bizony mondom, ez a fény [bennünk] nem elégszik meg az isteni természet termékeny ölének sajátosságával sem. Sőt, többet mondok, ami még meglepőbben hangzik: az örök igazságra mondom, ez a fény nem elégszik meg azzal az egyszerű, mozdulatlan isteni léttel sem, amely nem ad és nem vesz, ez a fény inkább azt kutatja, honnan ered ez a lét, ama csendes pusztába vágyódik, amelybe különbözőség soha nem hatolt (…)." – Eckhart Mester

Az egyesítő módban való tudás, a létezők megismerés általi egyesítésének ágense az *intellektus* (szanszkrit *buddhi*). Az intellektuális megismerés az, ami felszámolja az individualitás világának szétesettségét, a szellemhez vezetvén vissza, a szellemben egyesítvén újra az összes létezőt. Ama szellemhez, amely egyedüli, egyetlen, részekből nem áll: Szent Szellem, *Pneuma Hagión, Spiritus Sanctus*. Szimbóluma a ragyogó fehér fény, a kristály, a monolit. Az intellektus a szellem legközvetlenebb tükröződése a létezőkben. A szellem individualitásfelettisége

az intellektus univerzalitásaként jelenik meg: az intellektus mindenütt, minden létezőben jelenvaló, csak mindőjük esetében más és más módozatban. E mindenütt-jelenvalóság teszi lehetővé azt, hogy minden megismerhető, sőt, ebből a szempontból minden lény *azért létezik*, hogy a megismerő megismerje, és e megismerés által az individuumok ama elkülönültsége, amely minden szenvedés (hindú *duḥkha*) végső forrása, felszámolódjék.[31]

Az intellektus tehát beláthatatlanul magasabb és univerzálisabb, mint a modernek által minden mértéken túl értékelt profán, diszkurzív-racionális „intellektus". És bár végsősoron mindenben fellelhető a szentség valamilyen foka, az intellektus mint a Szent Szellem elsőszülöttje a szentség legfőbb hordozója a teremtett világban.

A modern racionalizmus ellenében tehát mi úgy tartjuk, hogy a racionális elme semmiképpen sem lehet a tudás és megismerés legfőbb letéteményese. A megismerés minden esetben intellektuális megismerés, a racionális tudatfunkció ennek pusztán egyik lehetséges eszköze, és mivel a többi emberi tudatfunkció éppúgy kiemelten hordozza az intellektust, mi tételezünk megismerő érzést, képzetalkotást, akaratot és cselekvést is. Kétségtelen, hogy a későbbi korok nyugati embere számára a racionalitás kiemelt jelentőségű,[32] azonban az intellektustól való függetlenítése és abszolutizálása a megismerés vonatkozásában olyan hiba, amely az egyik főszerepet játszotta a nyugati filozófia kibillentésében, hogy belekezdjen ama döbbenetes zuhanórepülésbe, melyet modern korszakában megvalósított.

✣

Úgy tűnik, hogy a modernséget megelőzően a filozófia szintjén nem létezett olyan ismeretelmélet, amely feltette volna a tudással kapcsolatos alapvető kérdéseket, hanem az episztemológiai vizsgálódások a tudás megszerzésének módszerére korlátozódtak.[33] Nem vetődtek fel tehát a filozófusok számára a tudás mibenlétére, eredetére, határaira, érvényére, és a tudás megszerzésének következményeire vonatkozó alapvető kérdések. Ennek okát mi abban látjuk, hogy a régiek tisztában voltak a filozófia felső határával, ezért tudták, hogy e kérdések nem a filozófiára tartoznak. Ez persze nem jelenti azt, hogy ne rendelkeztek volna válaszokkal az alapvető kérdésekre, melyek azonban nem filozófiai, hanem azt meghaladó, valóban metafizikai szintű válaszokként jelentek volna meg, amelyek egyúttal tágas szellemi perspektívákat is nyitnak. Most az elmondottak összefoglalásaként és zárásképpen megfogalmazzuk e válaszokat. A mibenlét kérdésére úgy válaszolunk, hogy a tudás egy végső, transzcendens azonosság, amely önazonosság. Eredete megegyezik a lét eredetével, szintjei és módozatai kéz a kézben járnak a lét szintjeivel és módozataival. A tudásnak és megismerésnek ezért nincsenek határai, nem *létez*het, a Lét körében nem lelhető fel határ. A tudás megszerzésének következménye pedig a Lét teljessége feletti uralom megszerzése, mellyel együttjár a teljesen tökéletes transzcendens Boldogság tapasztalása.

Jegyzetek

[1] A „pozitív kritika" nem jelenti azt, hogy a bírálat ne lehetne akár teljesen megsemmisítő. A „pozitív" jelzővel arra utalunk, hogy a kritika célja nem egyszerűen a rombolás, nem az, hogy az említett valóságok vonatkozásában semmilyen szemlélet ne maradjon érvényben, hanem hogy a modern szemlélet felszámolása után egy igazabb, méltóbb és szellemi szempontból megfelelőbb szemlélet jöhessen létre. Érdemes már ezen a ponton megadnunk az ilyen kritikát megva-

lósító szerzők egy kivonatos bibliográfiáját, mindőjüktől csak egy művet kiragadva: René Guénon: *A modern világ válsága*. 4. fejezet: Szakrális és profán tudomány. Debrecen, 2008, Kvintesszencia. Julius Evola: *Meglovagolni a tigrist*. 20. fejezet: A természet burka. A „fenomenológia". Budapest, 2009, Persica. Frithjof Schuon: Critisism of Modern Science. In Seyyed Hossein Nasr (szerk.): *The Essential Frithjof Schuon*. Bloomington (IN), 2005, World Wisdom, 498–511. o. Titus Burckhardt: Kozmológia és modern tudomány. 1. rész: *Őshagyomány* (Budapest) 10. sz. (1993. február) 57–66. o. 2. rész: uo. 12. sz. (1993. június) 37–47. o. Seyyed Hossein Nasr: *Knowledge and the Sacred*. Albany (NY), 1989, State University of New York Press, elszórtan. László András: *Solum Ipsum. Metafizikai Aforizmák*. H. n., 2000, Kötet, 93–94. o. Baranyi Tibor Imre: *Fejlődő létrontás és örök hagyomány*. 22. fejezet: A világ kialakulásának modern és tradicionális magyarázatairól. Debrecen, 2005, Kvintesszencia. Buji Ferenc: *Harmonia Universalis. Az asztrológia belső rendje*. 1. fejezet: A tudás modern és tradicionális formái. Budapest, 2012, Kairosz. Szmorad Csaba: Megjegyzések a tradicionális és a modern természettudomány viszonyáról. 1. rész: *Északi Korona* (Budapest) 17. sz. (2005. szeptember) 5–10. o. 2. rész: uo. 19. sz. (2006. január) 38–41. o. 3. rész: uo. 21–22. sz. (2006. július) 66–70. o.

[2] Egy bosszantó terminológiai nehézség miatt használjuk a „fizika modern tudománya" kifejezést: a „modern fizika" terminust a mai tudományos diskurzus kisajátította oly módon, hogy speciálisan a 20. századi fizikát értik alatta, míg a diszciplína ezt megelőző korszakát „klasszikus fizikának" nevezik. Természetesen mindkét változat modern tudomány, egy-egy korszaka a fizika modern tudományának.

[3] Amely természetesen konkrétan sohasem lesz lehetséges – és ezt a mai fizikusnak, akinek viszonylag egyszerű molekulák szerkezetének modellezéséhez is szuperszámítógépekre van szüksége, mindenkinél jobban kell tudnia. Ezzel kapcsolatban ld. „A modern és posztmodern orvoslásról" című írásunkat (*Ars Naturæ* [Szeged] 5–8. sz. [2012–2013] 59–72. o.).

[4] Annak ellenére, hogy Kepler és Newton lényeges szerepet játszott mind a modern tudományos módszer, mind pedig a filozófia elindításában, úgy tűnik, hogy ez – saját szempontjukból – munkásságuknak csak egy marginális részét képezte, és velük kapcsolatban nem állíthatjuk, hogy lényegük szerint modern emberek lettek volna. Úgy tekintjük tehát, hogy e személyiségeket a modern tudománytörténet nagymértékben egyszerűen kisajátította. Keplerről ld. Joscelyn Godwin: *Harmonies of Heaven and Earth*. III. rész 8. fejezet: Kepler's Planetary Music. Rochester, Vermont, é. n., Inner Traditions International. Newtonnal kapcsolatban ld. E. A. Burtt: *The Metaphysical Foundations of Modern Science*. Mineola (NY), 2003, Dover Publications, 207–302. o.

[5] Ld. E. A. Burtt: I. m., elszórtan. E szemlélet részletes kritikájával itt nem foglalkozunk, hiszen azt részben elvégeztük korábban, részben pedig későbbi írásainkban szándékozunk megtenni. Ld. „Materia magica" (*Ars Naturæ* [Szeged] 3–4. sz. [2011] 111–130. o.), „Gnoseologia traditionalis" (in Horváth Róbert, Murányi Tibor [szerk.]: *Láthatatlan rezgéseim tánca minden. A hetvenéves László András köszöntése*. Budapest, 2012, Aktémosyné, 71–90. o.), illetve „A modern és posztmodern orvoslásról" (I. h.) című írásainkat.

[6] Sőt, napjainkra már eljutottak oda, hogy e kérdés – a „demarkáció" problémája a modern tudományfilozófiában – megoldhatatlan. Számunkra eleve nyilvánvaló, hogy egy olyan filozófiában megoldhatatlan lesz a probléma, mely a tudomány fennhatósága alá szorította be magát: hiszen hogyan is lehetne a tudományon belülről definiálni, hogy mi a tudomány?

[7] Julius Evola például fentebb hivatkozott művében felveti, hogy a modern gépjárművekkel elérhető nagy sebességek élménye bizonyos, erre felkészült személyekben a dionüszoszi mámorral analóg szellemi szintáttöréseket idézhet elő. Ld. uő: i. m. 146–147. o.

[8] Ld. Horváth Róbert: A ciklusok hindu tanítása [Függelék]. In Gaston Georgel: *Az emberiség négy korszaka. A kozmikus ciklusok tradicionális doktrínájának bemutatása*. Budapest, 2000, Stella Maris, 263–313. o.

[9] A jobboldali ember akkor is szem előtt tartja e két vonatkozást, amikor evilági társadalmi-politikai aktivitást folytat; sőt, ilyetén tevékenységét teljesen ezek égisze alatt folytatja, és éppen ez az, ami élesen elválasztja például a polgártól, aki egy sajátos struccpolitika keretében nem véve tudomást e két vonatkozásról, az evilágban szándékozik berendezkedni.

[10] Ennek kapcsán a hivatkozásokon túlmenően kiemelten is megemlítjük a szegedi kiadású *Ars Naturæ* folyóiratot, melynek célja a környezeti válság legmélyebb okainak feltárása és – a szó eredeti értelmében véve – radikális megoldási utak kijelölése. Ld. Horváth Róbert: A tudatökológia alapelvei. *Ars Naturæ* (Szeged) 5–8. sz. (2012–2013) 336–339. o.

[11] Utalhatunk itt a minőségek problémájára, mely a modern filozófiai diskurzusban némileg pontatlanul az „univerzálék problémájaként" ismert, és amely – amennyiben elfogulatlan végiggondolást nyer – önmagában halálos csapást jelent a modern természetfilozófiára, annak redukcionizmusára, mechanisztikus leírásmódjára, evolucionizmusára nézve. Ld. például Alois Pichler: Universals. In *The Catholic Encyclopedia*. New York, 1912, Robert Appleton Company. Online: http://www.newadvent.org/cathen/15182a.htm (utoljára megtekintve: 2013. október 10). Edward Feser: *Philosophy of Mind: A Beginner's Guide*. 4. fejezet: Qualia. Oxford, 2005, Oneworld Publications.

[12] Ezzel kapcsolatban legalábbis jelzésértékű, hogy a természet nem is nyílik meg egykönnyen a mennyiségi leírás számára. Míg a legkülönfélébb minőségek tapasztalása, ha közönségesen nem is kellően intenzív, mégis általános és közvetlen, addig a mennyiségi leíráshoz egyrészről komoly kísérleti apparátusra lehet szükség, másrészről pedig egy jelentős matematikai apparátusra, amely az esetek többségében ráadásul matematikailag megoldhatatlan problémákra vezet.

[13] Jelen témánk nem teszi lehetővé, hogy tovább időzzünk ennél a pontnál, ezért csak megjegyezzük, hogy elméletek alatt itt elsősorban a tradicionális kozmológiákat illetve egyéb tradicionális természettudományokat értjük. A hatalmas palettából csak egyet kiragadva, megemlíthetjük az arisztoteliánus fizikát, melynek alapelemeit az ember által közvetlenül tapasztalható minőségek képezik, és amelyet minden esetleges látszat ellenére a modern tudomány sohasem cáfolt, cáfolhatott meg, hanem az a saját érvényességi körén belül éppen olyan érvényes maradt, amilyen mindig is volt. Konkrétan az evolúció pozitív kritikájával kapcsolatban igen figyelemreméltó Buji Ferenc „Az emberré vált ember" című írása (in uő: *Az emberré vált ember*. Budapest, 2009, Kairosz, 13–78. o.).

[14] A modern ismeretelméletről beszélünk, annak ellenére, hogy ennek számtalan változata és korszaka létezhet és létezik. A kettős, a modern episztemológiát mintegy definiáló gyökéreltévelyedés azonban közös ezekben.

[15] Ezt a szó etimológiája tökéletesen igazolja, hiszen a latin *ratiō* egyebek mellett viszonyszámot, hányadost jelent, vagyis egy relatívumnak egy másik relatívumra való vonatkoztatását.

[16] Vö. Vukics András: Gnoseologia traditionalis. In i. m. 89–90. o. Ebbe a hibába esnek azok is, akik elmúlt korok paraszti közegében próbálják elsődlegesen fellelni a valódi tradíciót.

[17] Frithjof Schuon: *A vallások transzcendens egysége*. Debrecen, 2005, Kvintesszencia, 124. o.

[18] „Valójában egy tény törvénnyel történő helyettesítése nem csak egy esetlegesség másikkal történő helyettesítését jelenti-e? A természet »ellenáll« az egységesítésnek, a törvények alapján mindig megmarad az »adott« meghaladhatatlan reziduuma. Még a legújabb fizikában is az entrópia törvénye a »valószínűtlen« kiindulási állapottal, amit annak statisztikus származtatása előfeltételez; az úgynevezett tér paraméter; a nem származtatható és nem folytonos értékek, melyeket az akciókvantumok felhasználnak stb; mindezek puszta adottságok, amelyekkel szemben az embernek meg kell torpannia, és amelyeket minden magyarázat alapvetően megvilágítatlanul hagy. Még ha – ezen kívül és radikális módon – a fogalom (»pánlogisztikus« felfogásában) és a matematikai vonatkozás egy dolog lényegét (vagyis mindazt, ami logikai realitását meglapozza) kielégítően figyelembe is tudná venni egy konstrukció révén, a fogalom és a matematikai vonatkozás akkor sem lenne képes arra, hogy belőle a dolog létezését, vagyis tényleges létének puszta tényét levezesse, és még kevésbé arra, hogy létrehozza azt." Julius Evola: A bizonyosságprobléma három korszaka [Függelék]. In *Az individuum és a világ létesülése*. Debrecen, 2011, Kvintesszencia. /Regulus Kollekció 6/ 63–64. o.

[19] Érdemes hangsúlyozni, hogy az „Abszolútum" kifejezést nem ama leszűkített értelmében használjuk, ahogyan Hegel tette; hanem olyan tradicionális nyugati szellemi áramlatok nyomán, akik az „Isten" szót túlzottan antropomorf színezetűnek tartották annak bevett keresztény használatában. Istenre utal tehát, azonban bármilyen személyiséget, antropomorfizmust meghaladó módon. Az Abszolútum így a hindú tradíció Brahman illetve Átmá (Brahmátmá) ideájának felel meg.

[20] Az „egyesítő módban" való tudással kapcsolatban ld. Ea (Julius Evola): A beavatási megismerés mibenlétéről. In UR-csoport: *Bevezetés a mágiába*. I. köt. Budapest, 2007, Persica, 35. o.

[21] A boldogságot itt nyilvánvalóan sokkal univerzálisabban kell értelmezni, mint egyszerű érzelmi állapotot. Érdemes megfigyelni, hogy a három attribútum egy mellérendelő szerkezetben szerepel, melynek egyik, a témánk szempontjából igen jelentős következménye, hogy teljesen hibás akár a tudatot illetve a tudást, akár a boldogságot a lét*ben*, a léten belül, az individuális létezők körében keresni, hiszen azok a lét teljességével egy szinten, azon kívül és amellett foglalnak helyet. Ezek tehát a lét teljességével megegyező nagyságrendű ideák illetve valóságok.

[22] Seyyed Hossein Nasr: i. m. 49. o.

[23] Az analógiák vonalán meg kell említenünk még a szexus körében fennálló hármasságot. Ezen analógia szerint a tudott-tudó-tudás illetve megismert/megismerendő-megismerő-megismerés triád a szeretett-szerető-szerelem illetve a nő-férfi-szerelem hármasságaként jelenik meg, ahol az utolsó tag a szexuális egyesüléssel is helyettesíthető. Az ismeretelmélettel való ilyetén kapcsolat egy fontos értelmezési lehetősége mindazon elméleteknek és gyakorlatoknak, melyek a szerelem illetve a szexus szentként való szemlélésére épülnek.

[24] Frithjof Schuon: *A vallások transzcendens egysége*. Id. kiad. 124. o.

[25] Itt egy nagyon fontos megjegyzés kínálkozik az ateizmus és az antispiritualitás közötti különbségtételről: a modernséget nem az ateizmus illetve a materializmus teszi azzá, ami, bár a moderneknél leggyakrabban ezek is fellépnek: hanem az antispiritualitás a modernséget definiáló tényező. Létezhet tehát, és létezik is modern teizmus, amely azért modern, mert nem tételezi az istenség elérését, az istenséggel való azonosulást mint szellemi lehetőséget, vagy az istenséghez való közeledés, a szellemi emelkedés lehetőségét, vagyis a szellemi utat illetve magát a spiritualitást. Modern marad a vallásosság akkor is, ha a spiritualitást „lelkiségként" fogja fel, a lélek (modern) pszichológiai értelmében. A szellemi út nem a lélek szférájába tartozik, és bár annyiban, amennyiben a törekvő ember marad, vannak lelki vonatkozásai, a szellem mégis egy magasabb, a lelkit meghaladó, azt teljesen uralni képes valóság. Definíciónkból nyilvánvalóan következik, hogy „modern spiritualitás" nem létezik, hiszen a fogalom önellentmondó. A modern pszichologizmus tévedéseivel kapcsolatban ld. Titus Burckhardt: Modern pszichológia. *Ars Naturæ* (Szeged) 3–4. sz. (2011) 238–256. o.

[26] Egy katolikus számára ilyenek például a katolicizmus dogmái, melyeknek igazságként való *elfogadása* minden hívő számára kötelező, igazságként való *megélésük*, igaz mivoltuk *közvetlen tapasztalása* pedig egy komoly szellemi törekvés közbenső célját képezheti. Ama rendkívül összetett problematika tárgyalására, hogy egy adott személy milyen módon, mi alapján „választ" – esetleg már inkarnációját megelőzően – egy adott tradíciót, vagyis a számára kötelező érvényű relatív abszolútumok összességét, ehelyütt nincs módunk, ezért itt csak a probléma jelzésére szorítkozunk.

A tradíciók körében megnyilvánuló relatív abszolút igazságokkal kapcsolatban megjegyezzük még, hogy a különböző tradíciók egyre bensőbb, az ezotéria szó eredeti értelmében véve mindinkább ezoterikus tanításai között egy határozott konvergencia figyelhető meg, melynek konvergenciapontja maga a transzcendens, abszolút igazság. Ld. Frithjof Schuon: i. m., elszórtan. A szerző e kulcsfontosságú művének címében szereplő „transzcendens" szónak éppen a fentiekkel egybecsengő megfontolásai adnak értelmet.

[27] René Guénon: *The Multiple States of the Being*. 15. fejezet: The Realization of the Being through Knowledge. Hillsdale (NY), 2004, Sophia Perennis.

[28] A hierarchikus létsíkok teóriájának keretében azt mondhatjuk, hogy mindezen episztemológiai tényezők a modern embert egy adott létsíkba zárják be, képtelenné téve őt a létrendi emelkedésre. Tudjuk azonban, hogy az ember, ha nem emelkedik, akkor előbb-utóbb süllyedésbe kezd, amelyet még a modern értelem legprominensebb képviselőinél is eklatánsan jelez az, hogy életük egy pontján hanyatlani kezdenek, elbutulnak, vagy egyenesen pszichózisok áldozatává válnak – vagyis létátélésük centruma a modernség által egyetlennek tekintett létsík alá zuhan: a démonok világába.

[29] A szellemi törekvés és a nemesség összefüggéséről ld. Baranyi Tibor Imre: *Hagyomány és magyarság*. 6. fejezet: A nemességről. Debrecen, 2011, Kvintesszencia.

[30] A társadalom hierarchikus tagoltságának igazságossága e szempontból éppen abban áll, hogy az ilyen személyeket semmiféle politikai tevékenység, harci aktivitás, gazdasági hatalom vagy tulajdon sem tudja elvonni elsődlegesen szellemi törekvéseiktől.

[31] Horváth Róbert: Spiritualitás és intellektus. *Pannon Front* (Budapest) 30. sz. (2000) 32–33. o.

[32] E jelenség okai annyira komplexek, hogy feltárásukba a jelen tanulmány keretei között belekezdeni sincs lehetőségünk, ezért csak jelezzük, hogy itt a földrajzi hely és a történeti kor feltételei, valamint lelki-szellemi rasszténeyezők egyaránt érvényesülnek.

[33] Charles Dubray: Epistemology. In *The Catholic Encyclopedia*. New York, 1909, Robert Appleton Company. Online: http://www.newadvent.org/cathen/05506a.htm (utoljára megtekintve: 2013. október 10.).